

Przemysław Lewandowski
(Warszawa)

Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Polsce (1945–1999)¹

Straty wojenne

Polska doświadczona ludobójstwem już od pierwszych dni najazdu III Rzeszy Niemieckiej poniosła na skutek terroru okupanta największe straty demograficzne i materialne spośród okupowanych narodów Europy. Do dnia dzisiejszego, ze względu na brak dostępu do rosyjskich archiwów, niemożliwe jest ustalenie zaangażowania sowieckiego w zbrodnie dokonane na Polakach podczas II wojny światowej. Na początku 1946 roku ludność Polski wynosiła 23,9 mln mieszkańców, co w porównaniu z rokiem 1938 stanowiło spadek o ponad 30%².

Największe straty Polska poniosła w latach 1939–1945 na skutek agresji, terroru i polityki eksterminacyjnej hitlerowskich Niemiec. W ponad 5870 obozach, więzieniach, katowniach i gettach niemieckich, zorganizowanych przez władzę III Rzeszy, a także w efekcie działań wojennych życie straciło blisko 6 mln obywateli polskich³.

¹ Szerzej na ten temat w: P. Lewandowski, *Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (1945–1984)*, [w:] *Czy mamy coś nowego do powiedzenia? II wojna światowa w badaniach młodych historyków*, pod red. M. Krupeckiej, K. Utrackiej, Warszawa 2014, s. 259–282.

² Spis powszechny przeprowadzony 14 lutego 1946 roku wykazał, że w granicach Polski zamieszkiwało 23,9 mln ludności. B. Trzecińska, *Ludność. Liczba ludności i jej zmiany*, [w:] *Repetitorium z geografii gospodarczej*, pod red. I. Fierli, Warszawa 2001, s. 216; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2001*, Warszawa 2003, s. 156.

³ *35-lecie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Sesja plenarna, 10 listopada 1980 roku*, Warszawa 1982, s. 14; H. Cieniuszek, *Zbrodnie hitlerowskie w Polsce*, Warszawa 1971, s. 14–19, 53–57; *Raport Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce o stanie badania zbrodni przeciwko pokojowi, zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości oraz ścigania ich sprawców*, [w:] *Dokumenty przyjęte przez uczestników posiedzenia plenarnego Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce w dniu 10 listopada 1980 roku*, Warszawa 1982, s. 12–20.

Rozważając ogólny bilans strat ludnościowych Polski w okresie II wojny światowej, konieczne wydaje się przywołanie publikacji Biura Odszkodowań Wojennych działającego przy Prezydium Rady Ministrów z 1947 roku, gdzie pojawia się liczba 6 028 000 osób. Szef Biura Jerzy Osiecki przedstawił 17 grudnia 1946 roku trudności statystyków i demografów, jakie napotkali przy ustalaniu liczby polskich obywateli zabitych podczas wojny. Tymczasem aparatczyk Jakub Berman, pełniący wówczas funkcję podsekretarza stanu w Prezydium RN, stwierdził zdecydowanie: *Ustalić liczbę zabitych na 6 mln ludzi*⁴.

Komunistyczna propaganda nie przez przypadek zawyżyła liczbę ofiar zamordowanych pod okupacją niemiecką. Chciała ukryć w ten sposób poległych, zamęczonych i deportowanych na Wschód przez Sowieców. Przecież w żadnym źródle jednoznacznie nie wykazano zbrodni NKWD, tych, którzy zginęli na Wschodzie, zwłaszcza w łąkach. Nie ujawniono także ofiar ludobójstwa, jakiego dopuścili się na Wołyniu i we wschodniej Galicji Ukraińcy. Listę ofiar niemieckich i ofiary represji pod okupacją niemiecką udało się ustalić dopiero przy realizacji Programu Straty Osobowe⁵ na liczbę 5,6–5,8 mln⁶.

Po ataku ZSRS na Polskę 17 września 1939 roku, zajęciu i okupowaniu przez Armię Czerwoną wschodnich obszarów Rzeczypospolitej ustalono w porozumieniu z III Rzeszą, że ukształtowana zostanie linia graniczna przechodząca przez Polskę, a zarówno Polacy, jak i obywatele polscy innych narodowości zostali poddani brutalnym represjom aparatu przemocy ZSRS, których celem było złamanie społecznego morale i zdławienie w zarodku jakiegokolwiek konspiracji. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich można podzielić na trzy zasadnicze grupy: represje dokonywane na jeńcach polskich w obozach sowieckiego Gułagu⁷, aresztowania na Kresach Wschodnich⁸

⁴ Szerzej na ten temat w: *Ilu Polaków zginęło podczas II wojny światowej?*, <http://www.nton.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20090828/REPORTAZ/545367516>, [dostęp: 26 VIII 2014]; *Prawie 6 mln Polaków zginęło w II wojnie światowej*, <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1020231,title,Prawie-6-mln-Polakow-zginelo-w-II-wojnie-swiatowej,wid,11432099,wiadomosc.html?ticaid=113557>, [dostęp: 26 VIII 2014]; *Skala ludobójstwa na narodzie polskim 1944–1956*, <http://www.obiektywnie.com.pl/artykuly/skala-ludobojstwa-na-narodzie-polskim-1944-1956.html>, [dostęp: 26 VIII 2014].

⁵ Program „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką”, <http://www.straty.pl/>, [dostęp: 05 II 2014].

⁶ *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, pod red. T. Szaroty, W. Materskiego, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2009.

⁷ Na temat sowieckich obozów więcej w: *Indeks Represjonowanych*, t. I–XIII, Warszawa 1999; *Katyni. Dokumenty zbrodni*, t. I–III, Warszawa 2001; S. Kalbarczyk, *Wykaz łagrów sowieckich, miejsc przymusowej pracy obywateli polskich w latach*

oraz deportacje⁹. Ustalenie liczby polskich jeńców wojennych, którzy po agresji sowieckiej 17 września 1939 roku trafili do niewoli, mimo zdawałoby się znacznego dostępu do posowieckiej dokumentacji, wciąż jednak stanowi znaczny problem¹⁰.

W momencie, gdy przystąpiono na mocy postanowienia Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) z marca 1940 roku do realizacji decyzji o ludobójstwie, stan liczebny obozów specjalnych wynosił 14 736 osób¹¹.

Władze sowieckie dekretem z 12 sierpnia 1941 roku zarządziły amnestię. Najwyższa liczba obywateli polskich podlegających amnestii to 391 575 osób. Według stanu z 27 września nie przywrócono wolności 49 735 osobom¹², co stanowiło 12,7% uprawnionych.

Represje od stycznia 1944 roku po wejściu Armii Czerwonej na terytorium II Rzeczypospolitej objęły ponad 90 tys. osób¹³. Internowano 42 tys., aresztowano i deportowano 50 tys. Zestawiono i zweryfikowano dane dotyczące 20 178 internowanych Polaków i obywa-

1939–1943, cz. I–II, Warszawa 1997; P. Żaroń, *Obozy jeńców wojennych w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa 1994.

⁸ Więcej na temat aresztowanych na Kresach Wschodnich w: A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997; *Indeks Represjonowanych...*; *Zbrodnicza ewakuacja więźni i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku. Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźni NKWD w głąb ZSRR*, Łódź, 10 czerwca 1996 roku, Warszawa 1997.

⁹ O deportacjach sowieckich więcej w: S. Ciesielski, *Masowe deportacje z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1940–1941 i losy deportowanych. Uwagi o stanie badań*, [w:] *Wschodnie losy Polaków*, pod red. S. Ciesielskiego, Wrocław 1997, s. 85–116; *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, pod red. B. Groniek, G. Jakubowskiego, Warszawa 2001, s. 74–79, 106–120, 176–177; A.F. Chackiewicz, *Aresztowania i deportacje ludności zachodnich obszarów Białorusi (1939–1941)*, [w:] *Polska – Białoruś 1918–1945*, Warszawa 1994, s. 105–111; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje sowieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1994.

¹⁰ *Indeks Represjonowanych*, t. IX, s. 11–17.

¹¹ Według najczęstszych danych w Katyniu zamordowano 4421 osób z obozu kozielskiego, w Charkowie 3820 osób z obozu starobielskiego, w Twerze 6311 osób z obozu ostaszkowskiego; za: *Notatka przewodniczącego KGB ZSRR A. Szelepina z 9 marca 1959 roku*, [w:] *Katyn. Dokumenty zbrodni*, t. I, s. 416–420. W wyniku prac weryfikacyjnych ustalono liczby rozstrzelanych w: Katyniu – 4410, Charkowie – 3739, Twerze – 6314; za: S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002, s. 8.

¹² *Z archiwów sowieckich*, t. I: *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992, s. 85.

¹³ *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny*, Warszawa 1995, s. 68–69.

teli polskich wywiezionych w głąb Związku Sowieckiego w latach 1944–1945¹⁴.

Ogólną wartość strat materialnych Polski po zakończeniu wojny w 1945 roku szacowano na 258 mld zł, co stanowiło 13-krotność dochodu narodowego z 1938 roku¹⁵, a także olbrzymie szkody w dobrach kultury, których do dnia dzisiejszego nie udało się zrekompensować.

Spółeczeństwo polskie zostało zdziesiątkowane, inteligencja i Żydzi polscy w większości wymordowani – II wojna światowa spowodowała wielkie zmiany demograficzne. Stolica Polski została w znacznym stopniu zniszczona. Niemal cały jej wielowiekowy dorobek kulturowy padł pastwą pożarów, legł pod gruzami lub został przez okupanta zagrabiony. Dlatego też Polacy konsekwentnie domagali się ukarania przestępców wojennych i czynili duże wysiłki w celu zarejestrowania i udokumentowania zbrodni niemieckich. Ściganie zbrodniarzy sowieckich – z powodów politycznych – nie wchodziło w rachubę.

Zbrodnie były dokumentowane przez cały okres wojny przez rząd Rzeczypospolitej w Londynie i jego Delegaturę w kraju. Gromadzenie dowodów zbrodni niemieckich rząd polski rozpoczął w 1939 roku jeszcze na terenie Francji. Dnia 9 stycznia 1940 roku wydano instrukcję nr 2, skierowaną do wszystkich mężów zaufania w kraju, w której informowano o powołaniu komisji do rejestracji faktów i zbierania dokumentów dotyczących wydarzeń w Polsce, a także o istnieniu przy rządzie polskim odrębnego działu *rejestrującego krzywdy, gwałty i okrucieństwa popełnione na ludności polskiej przez okupantów*¹⁶.

Już w pierwszej połowie 1941 roku rząd polski w Londynie wydał wstrząsający dokument opracowany na podstawie doniesień Polskiego Państwa Podziemnego, utworzonego w okupowanym kraju, informujący europejskie rządy o więzieniach¹⁷, obozach¹⁸, deportacjach i wy-

¹⁴ S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie...*, s. 24–34.

¹⁵ *Wojna i dobra kultury 1939–1945*, t. I–II, Warszawa 1981.

¹⁶ *Informator. Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej*, Warszawa 1997, s. 3.

¹⁷ O niemieckich więzieniach więcej w: K. Bidakowski, T. Wójcik, *Pamiętniki nauczycieli. Z obozów i więzień hitlerowskich 1939–1945*, Warszawa 1962; J. Fuczik, *Cela 267*, Warszawa 1951; *Jesteśmy świadkami. Wspomnienia więźniów Majdanka*, oprac. C. Rajca, E. Rosiak, A. Wiśniewska, Lublin 1969; W. Kurkiewiczowa, *Za murami Monte. Wspomnienia z więzienia kobiecego Montelupich-Helclów 1941–1942*, Kraków 1968; F. Loth, *Byłem lekarzem na Pawiaku*, [w:] *Pamiętniki lekarzy*, pr. zbiorowa, Warszawa 1964; A. Walendowska-Garczarczyk, *Eksterminacja Polaków w zakładach karnych Rawicza i Wronek w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Poznań 1981.

¹⁸ Zagadnienie obozów niemieckich podejmowali np.: Z. Konečný, F. Mainuš, *Obozy jenieckie na Górnym Śląsku*, Katowice 1969; T. Kowalski, *Obozy hitlerowskie*

siedleniach¹⁹, gettach²⁰, pracy przymusowej²¹ i systematycznej grabieży²², jakich dopuszczała się niemiecka administracja okupacyjna w latach wojny na ziemiach polskich. Dołączono do niego teksty rozporządzeń niemieckich, zeznania świadków, nazwiska osób uwięzionych i zamordowanych.

Jesienią 1943 roku w Londynie powstała Komisja Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych (UNWCC²³). Jej zadaniem było zapoznanie się z problematyką związaną z badaniem zbrodni poprzez zebranie dowodów i faktów oraz wypracowanie zasad karania przestępców wojennych. Jedną z form działania UNWCC było powołanie tzw. urzędów narodowych państw biorących udział w pracach komisji²⁴.

Przewodniczący UNWCC Lord Wright²⁵ na jednej z konferencji prasowych z polskim *charge d'affaires*²⁶ Alfredem Fiderkiewiczem wyraził zainteresowanie osądzeniem winnych zbrodni dokonanych w Polsce i wydał polecenie dopuszczenia przedstawicieli Polski do

w Polsce południowo-wschodniej 1939–1945, Warszawa 1973; Z. Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982; P. Mnichowski, *Obóz koncentracyjny i więzienie w Sonnenburgu (Słońsku) 1933–1945*, Warszawa 1982; C. Pilichowski, *Hitlerowskie obozy i ośrodki przymusowego odosobnienia oraz ich rola w realizacji programu ludobójstwa i zagłady narodu polskiego*, [w:] *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979.

¹⁹ O niemieckiej polityce wysiedleńczej napisali m.in.: A. Felchner, *Wysiedlenia i przesiedlenia w Sieradzkim podczas II wojny światowej*, „Biuletyn Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięi Narodowej” 1994, t. III, s. 52–60; W. Jastrzębski, *Hitlerowskie więzienia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, Poznań 1968; J. Marczewski, *Hitlerowska polityka wysiedleńcza w tzw. Kraju Warty*, „Przegląd Zachodni” 1969, nr 2, s. 263–308; C. Łuczak, „Kraj Warty” 1939–1945. *Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1972, s. 48–58. O obozach wysiedleńczych, przesiedleńczych i germanizacyjnych zob.: C. Pilichowski, *Hitlerowskie obozy i ośrodki przymusowego odosobnienia...*

²⁰ Dla przykładu o getcie łódzkim pisano w: *Getto w Łodzi 1940–1944. Materiały z sesji naukowej, Łódź 9 sierpnia 1984*, Łódź 1988; J. Baranowski, *Łódzkie getto 1940–1944. Vademecum*, Łódź 1999; również w: C. Pilichowski, *Hitlerowskie obozy i ośrodki przymusowego odosobnienia...*

²¹ O robotach i pracy przymusowej odnajdziemy np. w: C. Łuczak, *op. cit.*, s. 58–63; C. Pilichowski, *op. cit.*, s. 38–46; *Z literą „P”. Polacy na robotach przymusowych w hitlerowskiej Rzeszy 1939–1945. Wspomnienia*, oprac. R. Dyliński, M. Flejsierowicz, S. Kubiak, Poznań 1970.

²² O grabieżach pisze: C. Łuczak, *op. cit.*, s. 88–99.

²³ UNWCC – United Nations War Crimes Commission.

²⁴ *Informator. Główna Komisja...*, s. 3.

²⁵ L. Wright, *Historia Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych i praw wojennych*, Londyn 1948.

²⁶ *Charge d'affaires* – przedstawiciel dyplomatyczny trzeciej klasy, niższy rangą od ambasadora i posła.

zgrupowanych przez UNWCC materiałów oraz wpisania sprawców zbrodni hitlerowskich, które zostały popełnione w Polsce na międzynarodową listę zbrodniarzy²⁷.

Jeśli chodzi o Polskę, takim urzędem było powołane 1 listopada 1943 roku Biuro ds. Zbrodni Wojennych działające przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Londynie²⁸. To tam opracowywano zgromadzoną i pozyskiwano stale nową dokumentację, która miała służyć głównie potrzebom UNWCC. Tam także sporządzano międzynarodowe listy zbrodniarzy wojennych.

Do dnia 31 marca 1948 roku komisja opracowała 80 takich list, na których znalazły się nazwiska oskarżonych, podejrzanych i świadków. Polska wpisała na nie na ogólną liczbę 36 529 aż 7805 nazwisk²⁹.

W dniach 18–25 sierpnia 1944 roku pracowała Polsko-Sowiecka Komisja dla zbadania zbrodni popełnionych w obozie koncentracyjnym na Majdanku³⁰. W październiku 1944 roku Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego uznał jej prace za ukończone i przyjął raport³¹. Jesienią 1944 roku pracę rozpoczęła Miejska i Wojewódzka Komisja do Badania Zbrodni Hitlerowskich w Oświęcimiu³².

Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich

Na mocy dekretu Prezydium Krajowej Rady Narodowej z 10 listopada 1945 roku powstała Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, której zadaniem było gromadzenie dokumentacji umożliwiającej osądzenie przestępców za zbrodnie, których dopuścili się w latach II wojny światowej³³. Powołane zostały Główne i Okręgowe

²⁷ *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich 1944–1974*, oprac. C. Pilichowski, Warszawa 1975, s. 6–7.

²⁸ E. Kobielska-Motas, *Ekstradycja przestępców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946–1950*, cz. 1, Warszawa 1991, s. 49.

²⁹ *Informator. Główna Komisja...*

³⁰ O pracach Polsko-Sowieckiej Komisji na Majdanku więcej w: E. Kriger, *Niemiecka fabryka śmierci w Lublinie*, Moskwa 1944; *idem*, *Zbrodnie niemieckie w Lublinie*, Lublin 1945.

³¹ *Zakończenie prac Polsko-Sowieckiej Komisji dla zbadania zbrodni niemieckich na Majdanku*, „Rzeczpospolita” 27 VIII 1944.

³² *Sprawozdanie z działalności Oddziału Krakowskiego Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce „od początku jego istnienia aż po dzień dzisiejszy”, Kraków dn. 18 grudnia 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej oddziały terenowe w 1945 roku. Wybór dokumentów*, pod red. M. Motasa, Warszawa 1997, s. 81–93.

³³ Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce powołana została uchwałą Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 29 marca 1945 roku (o wyłonie-

Komisje Badania Zbrodni Niemieckich³⁴, które działały w kierunku zbadania najcięższych przestępstw oraz zebrania dokumentacji niezbędnej do wniosków ekstradycyjnych zbrodniarzy niemieckich³⁵.

Minister Sprawiedliwości – na wniosek Głównej Komisji (GK) – polecił kierownikom sądów grodzkich zebrać materiały, które dotyczyć miałyby zbrodni, jakich dopuścili się hitlerowcy, w formie zeznań świadków i dokumentacji niemieckiej, a także podjąć próbę ustalenia nazwisk, funkcji, ich stopni, w czasie okupacji na terenach jurysdykcji odpowiedniego sądu grodzkiego³⁶. Na takiej podstawie powstała kartoteka przestępstw wojennych badanych przez komisję. Zebrane przez sądy materiały włączono do akt dochodzeniowo-śledczych GK i wykorzystano do sporządzenia wpisów na listy UNWCC³⁷.

Prezydium Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (GKBZN) jeszcze w grudniu 1944 roku tworzyły następujące osoby³⁸:

niu komisji ds. zbrodni niemieckich w Oświęcimiu, Komisji do zbadania katowni hitlerowskich w Poznaniu, Głównej Komisji dla zbadania zbrodni niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej), a sankcję prawną uzyskała w dekreście z dnia 10 listopada 1945 roku; o Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce: M. Motas, *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce i jej oddziały terenowe w 1945 roku. Wybór dokumentów*, Warszawa 1997.

³⁴ Zanim opublikowany został dekret z 10 listopada 1945 roku, oprócz Głównej Komisji działały już oddziały wojewódzkie w Białymstoku, Bydgoszczy, Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Rzeszowie, Warszawie i we Wrocławiu. Początkowo były to Delegatury Rządu do badania zbrodni niemieckich. Ich powołanie było odpowiednio uregulowane prawnie. Więcej w: M. Motas, *Przegląd przepisów karnych 1944–1956*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej” 1992, t. XXXIV, s. 151.

³⁵ Pierwsze sprawozdania od powołania Oddziałowych Komisji znajdują się w: *Protokół posiedzenia Głównej Komisji badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, dnia 25 lipca 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 37–44.

³⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Warszawie (dalej: AIPN), Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (dalej: GKBZN), Ankieta Sądów Grodzkich, sygn. 64, k. 171.

³⁷ *Badanie i ściganie...*, s. 8.

³⁸ *Protokół pierwszego posiedzenia Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce z dnia 8 maja 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 20–22. Informacje te znajdują się także w: *Tekst pt. „Do Prezydium Krajowej Rady Narodowej. Pierwsze sprawozdania miesięczne Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” z dnia 6 czerwca 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 28–31; *Sprawozdanie z działalności Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, przygotowane na zjazd delegatów Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce w dniu 21 grudnia 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 59–73. Sprawozdanie to obejmuje działalność GKBZN od chwili jej powstania do końca 1945 roku, a także wrywkową działalność ekspozytur terenowych.

- przewodniczący – Stanisław Janusz, wicepremier Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (wiceprzewodniczący PKWN),
- pierwszy zastępca przewodniczącego – Henryk Świątkowski, minister sprawiedliwości,
- drugi zastępca – Wincenty Rzymowski, minister spraw zagranicznych,
- trzeci zastępca – Zofia Nałkowska, posłanka,
- sekretarz – Jerzy Kornacki, dyrektor Instytutu Pamięci Narodowej działającego przy Prezydium Rady Ministrów,
- dyrektor naczelny – Alfred Fiderkiewicz³⁹, były więzień obozu Auschwitz-Birkenau⁴⁰ i ówczesny prezydent miasta Krakowa⁴¹.

Do najważniejszych zadań GKBZN w Polsce działającej przy Prezydium KRN i bezpośrednio jej podlegającej należało:

1) *zbieranie materiałów i przeprowadzanie badań dotyczących zbrodniczych działalności niemieckich władz państwowych, władz partyjnych NSDAP⁴², a także wszelkich innych instytucji i przedstawicieli społeczeństwa niemieckiego w stosunku [...] do obywateli polskich zamieszkałych w Polsce lub przebywających za granicą, jak i obywateli wszelkich innych państw, którzy w tym okresie stale lub chwilowo przebywali na ziemiach polskich,*

2) *[...] Główna Komisja, jako czynnik nadrzędny wobec istniejących [...] wszelkich lokalnych instytucji o charakterze tym samym lub pokrewnym, kieruje ich pracami dalszymi, wykorzystuje dla ogólnych celów wyniki ich badań, przejmuje nadzór nad ich zbiorami materiałów i dokumentów, z drugiej [...] strony jako czynnik równorzędny, współpracuje z wszelkimi instytucjami centralnymi o charakterze pokrewnym [...],*

3) *[...] zadaniem Głównej Komisji jest pilne i ciągłe czuwanie, aby wyniki pracy badawczej zarówno jej własne, jak i instytucji jej pokrewnych były rozprzestrzeniane pod postacią odpowiednich publikacji wśród najszerszych rzesz społeczeństwa polskiego, przekazywane [...]*

³⁹ Dnia 15 czerwca 1945 roku Alfred Fiderkiewicz rozpoczął pracę w Biurze, które mieściło się w Krakowie, a 20 czerwca został powołany na członka Prezydium Głównej Komisji; *Badanie i ściganie...*, s. 6.

⁴⁰ *Informator. Główna Komisja...*, s. 7.

⁴¹ *Badanie i ściganie...*, s. 6.

⁴² NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) – Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza.

do wiadomości zagranicy oraz udostępnianie dla pracy badawczej wszelkich instytucji zagranicznych o charakterze pokrewnym⁴³.

Koordinacją prac poszczególnych podkomisji i oddziałów wojewódzkich, współpracą z innymi instytucjami centralnymi o charakterze pokrewnym, jak również przechowywaniem i segregowaniem wszelkich materiałów zebranych przez Główną Komisję, jej podkomisje i oddziały wojewódzkie zajmowało się Biuro GK przy Prezydium Komisji⁴⁴.

W dniach 11–25 października 1945 roku odbyło się posiedzenie Prezydium Głównej Komisji⁴⁵. Na wniosek Zygmunta Wojciechowskiego utworzono przy GK Wydział Śledczy. W listopadzie 1945 roku komisja podjęła działalność wydawniczą, publikując pierwszą pracę o okrucieństwach człowieka w kontekście okrucieństw niemieckich⁴⁶. Dnia 11 października powołano Komitet Redakcyjny Biuletynu Głównej Komisji, w skład którego weszli: J. Kornacki, doc. dr Stanisław Batawia⁴⁷, prof. Zygmunt Wojciechowski, dr Stanisław Płoski i dr Filip Friedman⁴⁸.

Gromadzoną w latach 1945–1946 przez komisję dokumentację przekazywano głównie do Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze. Pod jego auspicjami toczyły się procesy zbrodniarzy

⁴³ Cytat za: *Regulamin Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 17 maja 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 26–28.

⁴⁴ *Regulamin Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 17 maja 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 26–28.

⁴⁵ AIPN, GKBZN, Protokół posiedzenia Prezydium Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, 11 X 1945 roku, sygn. 120, k. 1–2.

⁴⁶ W. Grzywo-Dąbrowski, M. Grzywo-Dąbrowska, *Okrucieństwo człowieka i okrucieństwo niemieckie*, Warszawa 1946.

⁴⁷ Niedługo potem doc. dr Stanisław Batawia habilitował się.

⁴⁸ Spośród najważniejszych przedsięwzięć wydawniczych Głównej Komisji wymienić należy „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, którego pierwszy tom ukazał się w 1946 roku. We wstępie czytamy: *Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przystępuje po rocznej [...] przeszło pracy do publikacji pierwszych wyników swoich badań, dotyczących zbrodni popełnionych przez Niemców w Polsce w latach 1939–1945 [...] Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce ma za zadanie utrwalenie [...] zjawiska historycznego i socjologicznego, jakim są zbrodnie popełnione przez Niemców w Polsce podczas wojny 1939–1945*. Pismo to było periodykiem naukowym, na łamach którego umieszczano wyniki badań; *Wstęp*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce” 1946, t. I, s. 7–9.

III Rzeszy, którzy odpowiadali za zbrodnie wojenne, jak również te popełnione przeciwko ludzkości⁴⁹.

Na mocy dekretu powierzono Głównej Komisji realizację zadań przy pomocy oddziałów terenowych, które zyskały miano komisji okręgowych. Znajdowały się one w następujących miastach: Białymstoku, Bydgoszczy, Gdańsku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Rzeszowie, Warszawie i Wrocławiu. Od 1949 roku rozpoczęły działalność oddziały komisji w Częstochowie, Katowicach, Radomiu, Siedlcach i Tarnowie⁵⁰. Na początku działalności komisja i jej oddziały gromadziły dokumentację, rejestrowały i dokładnie opisywały swoje badania. Przy wykorzystaniu sądów grodzkich prowadzono dokładną rejestrację miejsc i faktów dotyczących zbrodni, które popełnili Niemcy⁵¹.

W roku 1946 doszło do utworzenia zagranicznej ekspozytury GK przy Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec: Polskiej Misji Wojskowej Badania Zbrodni Niemieckich⁵². Ekspozytura ta działała w latach 1946–1950⁵³ początkowo w dwóch strefach okupacyjnych: amerykań-

⁴⁹ O działalności i dokonaniach oraz wyrokach Międzynarodowego Trybunału Wojennego w Norymberdze obszernie m.in.: J. Deresiewicz, *Wyrok norymberski w sprawie IG-Farben*, Warszawa 1976; T. Cyprian, J. Sawicki, *Materiały norymberskie: umowa, statut, akta, oskarżenia, wyrok, radzieckie votum*, Warszawa 1948; *idem*, *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956; *idem*, *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1965; S.E. Nahlik, *Międzynarodowy Trybunał Wojenny*, [w:] *Encyklopedia prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych*, Warszawa 1976, s. 182–183; C. Pilichowski, *Udział Polaków w badaniu i ściganiu zbrodni hitlerowskich*, [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, Warszawa 1980, s. 23–87; *idem*, *Trybunał Norymberski i zasady norymberskie a sprawa ścigania i karania hitlerowskich zbrodniarzy wojennych w latach 1945–1971*, Warszawa 1971; Z. Resich, *Ściganie zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości w świetle prawa międzynarodowego*, [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie...*, s. 789–804; K. Smoleń, *Karanie zbrodniarzy oświęcimskich*, [w:] *Hitlerowski obóz masowej zagłady*, Warszawa 1981, s. 167–196.

⁵⁰ Informacja o tym, że: *Główna Komisja może powoływać oddziały wojewódzkie, których zadaniem jest zbadanie zbrodni niemieckich w poszczególnych miejscowościach. Oddziały wojewódzkie prowadzą badania pod kierunkiem członków Głównej Komisji i w ścisłym porozumieniu z dyrekcją Biura, której nadsyłają materiały i sprawozdania z działalności w: Regulamin Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce przy Prezydium Krajowej Rady Narodowej z dnia 17 maja 1945 roku*, [w:] *Główna Komisja...*, s. 27.

⁵¹ *Informator. Główna Komisja...*, s. 7.

⁵² *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich 1944–1974*, oprac. C. Pilichowski, Warszawa 1975, s. 11.

⁵³ E. Kobierska-Motas, *Dorobek Polskiej Misji Wojskowej. Badania Niemieckich Zbrodni Wojennych*, Warszawa 1992.

skiej w Wiesbaden i brytyjskiej w Bad-Oeyenhausen⁵⁴, a później w trzeciej francuskiej, a także w Berlinie do powstania Republiki Federalnej Niemiec.

Dzięki wspólnej działalności Głównej Komisji i Centralnego Rejestru dla Przestępców Wojennych i Osób Podejrzanych w Paryżu, GK udało się zebrać materiały, dzięki którym dokonano wpisów nazwisk na międzynarodowe listy przestępców i zbrodniarzy wojennych, a niektórych także wydać władzom krajowym z terenów ich dotychczasowego miejsca przebywania⁵⁵.

Państwa okupujące Niemcy umożliwiły utworzenie przez GK komórek dokumentacyjnych w Berlinie, Norymberdze i Wiesbaden. W ten sposób udało się uzyskać wiele cennych dokumentów, jak choćby: dziennik spisany przez Hansa Franka, odpisy dokumentów m.in. z dwunastu procesów, jakie odbyły się przed Trybunałem Wojskowym w Norymberdze, zawierające akty oskarżenia, stenogramy rozpraw, wyroki z uzasadnieniem oraz liczne przedmioty dowodowe wykorzystane w procesach⁵⁶.

Między innymi to dzięki działaniom GK i jej oddziałów w latach 1945–1948 mogło dojść do przygotowania i przeprowadzenia siedmiu głównych procesów: *gauleitera* Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie Alberta Forstera⁵⁷, *gauleitera* „Kraju Warty” Artura Greisera⁵⁸, szefa dystryktu Warszawa Ludwiga Fischera⁵⁹, komendanta policji bezpie-

⁵⁴ *Informator. Główna Komisja...*, s. 8.

⁵⁵ C. Pilichowski na sesji plenarnej w 35-lecie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce wygłosił referat pt. *Problematyka badania zbrodni hitlerowskich i ścigania ich sprawców w latach 1944–1980*, który następnie pod tym samym tytułem ukazał się w „Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1982, t. XXXI, s. 14.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 13–14. Wszystkie te wymienione dokumenty w: AIPN, Amerykańskie Trybunały Wojskowe w Norymberdze, sygn. 1–1347.

⁵⁷ AIPN, GKBZN, Materiał obciążający *gauleitera* A. Forstera, sygn. 58, k. 5; *Proces przeciwko Albertowi Forsterowi*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1980, s. 35–40; M. Podgóreczny, *Albert Forster, gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977.

⁵⁸ Dużo faktów dotyczących działalności Artura Greisera odnajdziemy w: M. Bartoszkiewicz, *Artur Greiser*, „Przegląd Zachodni” 1946, s. 301–320; C. Łuczak, *op. cit.*, s. 10–31, 81–87; *Proces A. Greisera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1946; *Proces Artura Greisera, namiestnika Rzeszy w Poznaniu*, [w:] J. Gumkowski, T. Kulakowski, *Zbrodniarze hitlerowscy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1965, s. 1–77; S. Waszak, *Bilans walki narodowościowej rządów Greisera*, „Przegląd Zachodni” 1946, s. 481–510.

⁵⁹ Krótka wzmianka w: *Informator. Główna Komisja...*, s. 8, ale szerzej w: *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora dystryktu warszawskiego, 1939–1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz et al., Warszawa 1987.

czeństwa w stolicy Josefa Meisingera⁶⁰, komendanta obozu koncentracyjnego w Płaszowie Amona Götha⁶¹, komendanta KL Auschwitz Rudolfa Hössa⁶² oraz szefa rządu Generalnego Gubernatorstwa Josefa Bühlera⁶³, jak również – sądzonego przed Międzynarodowym Trybunałem w Norymberdze – Generalnego Gubernatora Hansa Franka⁶⁴.

Przed sądami powszechnymi stanęło wielu innych zbrodniarzy niemieckich, którzy byli do Polski ekstradowani⁶⁵. Do tego grona należeli m.in.: Hans Biebow⁶⁶, kierownik getta łódzkiego, który skazany został za zbrodnie popełnione na Żydach w Chełmie nad Nerem i Jürgen Stroop⁶⁷, odpowiedzialny za deportację Żydów do Treblinki i likwidację getta w Warszawie. Łącznie ówczesne sądy skazały 5450 zbrodniarzy niemieckich⁶⁸.

⁶⁰ Krótka notatka biograficzna o SS-Standartenführerze J. Meisingerze w: A. Ramme, *Służba bezpieczeństwa SS*, Warszawa 1975, s. 279–280.

⁶¹ *Proces ludobójcy Amona Leopolda Goetha przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1947.

⁶² K. Smoleń, *Karanie zbrodniarzy oświęcimskich*, [w:] *Oświęcim. Hitlerowski obóz masowej zagłady*, Warszawa 1981, s. 167–196; *Procesy oświęcimskie: 1) komendanta obozu Rudolfa Hössa, 2) 40 członków załogi*, [w:] *Zbrodniarze hitlerowscy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1965, s. 79–173; *Wspomnienia Rudolfa Hössa, komendanta obozu w Oświęcimiu*, oprac. J. Sehna, Warszawa 1956.

⁶³ *Proces Josefa Bühlera szefa rządu Generalnego Gubernatorstwa*, [w:] J. Gumkowski, T. Kulakowski, *Zbrodniarze hitlerowscy przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1965, s. 175–265.

⁶⁴ Wnikliwie nt. procesu Hansa Franka przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze, gdzie wykorzystano m.in. polską dokumentację, pisał: S. Piotrowski, *Proces Hansa Franka i dowody polskie przeciw SS*, Warszawa 1970. Dużą pomocą przy procesie Franka okazał się spisany przez niego dziennik: *Dziennik Hansa Franka*, oprac. S. Piotrowski, Warszawa 1957; *Stanowisko prawne i zakres odpowiedzialności Franka jako Generalnego Gubernatora*, [w:] *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. II, Warszawa 1979, s. 149–161.

⁶⁵ O ekstradycji zbrodniarzy niemieckich piszą m.in.: B. Franczak, K. Staszko, *Problem ścigania zbrodni wojennych w świetle zasad ekstradycyjnych ONZ*, [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie...*, s. 819–832. Zasady prawne odnoszące się do ekstradycji opisuje: Z. Knypl, *Ekstradycja jako instytucja prawa międzynarodowego i wewnętrznego*, Warszawa 1975.

⁶⁶ *Proces Hansa Biebowa. Akta i stenogramy sądowe*, Warszawa 1987; J. Waszczyński, *Rola Hansa Biebowa w eksterminacji mieszkańców getta w Łodzi*, [w:] *Getto w Łodzi 1940–1944. Materiały z sesji naukowej. Łódź, dnia 9 sierpnia 1984 roku*, Łódź 1988, s. 117–127.

⁶⁷ Relacja J. Stroopa z niszczenia getta w Warszawie w: J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Raport gen. Jürgena Stroopa o likwidacji getta warszawskiego*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1960, t. XI; S. Piotrowski, *Sprawozdanie Jürgena Stroopa o zniszczeniu getta warszawskiego*, Warszawa 1948. Wstrząsająca relacja z wywiadu ze Stroopem w: K. Moczarski, *Rozmowy z katem*, Kraków 2009.

⁶⁸ C. Pilichowski, *Problematyka badania zbrodni...*, s. 13.

Od marca 1949 roku dochodzenia w sprawach ekstradycyjnych przekazywano całkowicie Ministerstwu Sprawiedliwości PRL. Konstytuowało ono w bardzo ograniczony sposób pracę GK, rozszerzając nadzór prokuratorski, a komisja prowadziła już rozpoczęte wcześniej sprawy ekstradycji do Polski: Heinza Reinefartha, Waltera Braemera, Bruno Albrechta, Josta Walbauma i Ludwika Hahna. Głównie przy współpracy z Polską Misją Wojskową w Niemczech ekstradowano wówczas 13 przestępców wojennych podejrzanych o zbrodnie hitlerowskie⁶⁹.

Od Głównej Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich do wolności

Wkrótce po utworzeniu NRD działającą dotychczas GKBZN w Polsce przekształcono 22 grudnia 1949 roku – zgodnie z ówczesnymi wymogami poprawności politycznej – w Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce⁷⁰.

Minister sprawiedliwości jako przewodniczący GK wydał 24 marca 1949 roku rozporządzenie o rozwiązaniu z dniem 1 lipca 1949 roku dwunastu Okręgowych Komisji z wyjątkiem krakowskiej, która mogła działać nadal, choć w mocno ograniczony sposób⁷¹.

Począwszy od roku 1949 zaczęto stopniowo ograniczać działalność GKBZH. W 1950 roku GK swoje czynności realizowała poprzez komórkę badawczo-dochodzeniową, którą kierował Józef Skórzyński, a także Okręgową Komisję w Krakowie. Prace badawczo-dochodzeniowe prowadzone były przez komisję w dwojaki sposób: własne prace badawczo-dochodzeniowe i prowadzone przez Prokuraturę Generalną; prokuratury terenowe i sądy, które zwracały się do GK o dostarczenie materiałów dowodowych dotyczących zbrodniczej działalności przestępców hitlerowskich⁷².

Pod koniec 1950 roku rozwiązano Polską Misję Wojskową Badającą Zbrodnie Wojenne w Berlinie, która miała, jak już była mowa, przygotować grunt pod przeprowadzenie ekstradycji przestępców

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Informator. Główna Komisja...*, s. 9; jak również: C. Pilichowski, *Problematyka badania zbrodni...*, s. 13.

⁷¹ AIPN, GKBZN, Sprawozdanie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce za lata 1945–1951, sygn. 137, k. 36–37; *idem*, Sprawozdanie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce za rok 1956, sygn. 137, k. 46–49.

⁷² *Badanie i ściganie...*, s. 29–30.

wojennych. Później doszło do przekazania pewnych materiałów władzom NRD⁷³.

W 1951 roku komisja zakończyła zbieranie materiału dowodowego przeciwko *gauleiterowi* Erichowi Kochowi – nadprezydentowi Prus Wschodnich oraz szefowi Zarządu Cywilnego Okręgu Białystok, a także w sprawie rozstrzelania 107 zakładników w Wawrze, opracowała również materiały dotyczące KL Gross-Rosen⁷⁴. W 1952 roku z kolei komisja kontynuowała śledztwa w sprawie zbrodni Selbstschutzu na Pomorzu⁷⁵.

W ciągu kolejnych dziesięcioleci komisja prowadziła szereg prac badawczo-dochodzeniowych. Funkcjonowały także Komisje Okręgowe, choć z czasem kurczyły się możliwości prawne ścigania przestępców wojennych.

Do 1952 roku GK wydała 7 tomów „Biuletynu”, który spotkał się w kraju z dużym zainteresowaniem, podobnie jak za granicą, dlatego wydawano także przekłady, m.in. na języki angielski i francuski. W tym okresie doszło do tak absurdalnej sytuacji, że w GK pracowały zaledwie trzy osoby⁷⁶, a wspólnie z Komisją Okręgową w Krakowie liczyła ona 14 pracowników⁷⁷. Dnia 31 grudnia 1953 roku na mocy dekretu Okręgowa Komisja w Krakowie przestała istnieć⁷⁸. W założeniach i wytycznych do pracy na rok 1954 Główna Komisja założyła sobie szczególną koncentrację w zakresie pracy badawczej, a przede wszystkim przy współpracy z Państwowym Wydawnictwem Prawniczym rozszerzenie działalności wydawniczej⁷⁹. Warto także zwrócić uwagę, iż w latach 1955–1961 Główna Komisja wydała w wielu językach opracowanie o obozie Auschwitz, a w latach 1956–1965 opublikowała wspomnienia jego byłego komendanta R. Hössa⁸⁰.

Po blisko 13 latach, 9 grudnia 1963 roku, odbyło się posiedzenie plenarne GK, na którym podjęto decyzję o kontynuowaniu zawieszonych spraw i wznowieniu przerwanych prac dokumentacyjnych. Uznano, że głównym zadaniem GK jest opracowanie udokumentowa-

⁷³ *Ibidem*, s. 30.

⁷⁴ AIPN, GKBZN, Sprawozdania z prac Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce w latach 145–1951, sygn. 50–55.

⁷⁵ *Idem*, Sprawozdanie z wykonania planów pracy, sygn. 132, k. 46–55.

⁷⁶ *Informator. Główna Komisja...*, s. 9.

⁷⁷ *Badanie i ściganie...*, s. 14.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 30–31.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ J. Sehn, *Obóz koncentracyjny Oświęcim-Brzezinka*, Warszawa 1955; *Wspomnienia Rudolfa Hössa...*

nego zeznaniami świadków wykazu egzekucji i obozów na terenie Polski. W tym celu nawiązano współpracę z Instytutem Zachodnim w Poznaniu i ze Śląskimi Instytutami w Opolu i Katowicach oraz z sądami i prokuraturą na tym terenie. Najważniejszym zadaniem reaktywowanej komisji miało być działanie zmierzające do przerwania biegu przedawnienia w ściganiu zbrodni niemieckich, co miało w najbliższej przyszłości – 8 maja 1965 roku – nastąpić w RFN⁸¹. Polski Sejm przyjął tę ustawę jednomyślnie 22 kwietnia 1964 roku⁸².

Głównym twórcą i dyrektorem GK od 1964 roku był prof. Czesław Pilichowski, który funkcję tę pełnił nieprzerwanie do 1984 roku⁸³. To pod jego kierownictwem GKBZH prowadziła w tym czasie prace badawcze nad: celami wojennymi III Rzeszy niemieckiej, rozmiarami ludobójstwa niemieckiego wobec narodu polskiego na tle ogólnego bilansu strat i szkód wojennych krajów doświadczonych przez II wojnę światową⁸⁴; zbrodniami Wehrmachtu, SS⁸⁵, policji oraz hitlerowskimi obozami koncentracyjnymi, zbrodniami wobec ludności wiejskiej; polityką eksterminacyjną wobec polskiej inteligencji i duchowieństwa; zbrodniami popełnionymi na dzieciach i młodzieży, starcach, inwalidach i kobietach; losami cudzoziemców na ziemiach polskich; zbrod-

⁸¹ *Badanie i ściganie...*, s. 32.

⁸² Rada Ministrów na wniosek Ministerstwa Sprawiedliwości przyjęła projekt ustawy, która następnie została uchwalona przez Sejm PRL w dniu 22 kwietnia 1964 roku (Dz. U. Nr 15 z 1964 roku, poz. 86).

⁸³ Wspomnienia o C. Pilichowskim, jego pochodzeniu i zasługach znajdziemy m.in. na stronie internetowej „Gazety Pomorskiej”; S. Kaszyński, *Polski tropiciel hitlerowskich zbrodni – prof. Czesław Pilichowski spod Strzelna*, <http://www.pomorska.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20131114/REGION/131119778>, [dostęp: 29 VIII 2014].

⁸⁴ W latach 1964–1984, kiedy dyrektorem był C. Pilichowski, ukazało się wiele publikacji pracowników Głównej Komisji. Spośród dotyczących obozów najważniejszymi są m.in.: T. Kowalski, *Obozy hitlerowskie w Polsce...*; Z. Lietz, *Obozy jenieckie...*; P. Mnichowski, *Obóz koncentracyjny...*; C. Pilichowski, *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich...* Badaniem i ściganiem zbrodni oraz zbrodniarzy niemieckich zajmowali się m.in.: C. Pilichowski, *Badanie i ściganie...*; *idem*, *Zbrodnie i sprawy...*; J. Gumkowski, T. Kułakowski, *Zbrodniarze hitlerowscy...* O grabieży dorobku kulturalnego Polaków dokonanej przez Niemców pisał: S.E. Nahlik, *Hitlerowska akcja grabieży i niszczenia dóbr kulturalnych oraz jej konsekwencje*, Warszawa 1983. Problematyką eksterminacji inteligencji polskiej i duchowieństwa zajmowali się np.: Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983; E. Serwański, *Inteligencja polska w hitlerowskich planach ludobójstwa*, Warszawa 1983; J. Szyling, *Polityka okupanta hitlerowskiego wobec Kościoła katolickiego 1939–1945. Tzw. Okręgi Rzeszy: Gdańsk-Prusy Zachodnie, Kraj Warty i Regencja Katowicka*, Poznań 1970.

⁸⁵ Die Schutzstaffeln (SS) – Sztafety Ochronne Niemieckiej Narodowosocjalistycznej Partii Robotniczej.

niami niemieckimi na własnej ludności; podstawami prawnymi, ściganiem i karaniem zbrodni⁸⁶.

W okresie dyrekcji C. Pilichowskiego do Głównej Komisji przyszło bardzo wielu specjalistów z różnych dziedzin, m.in.: prawa międzynarodowego, prawa karnego, stosunków międzynarodowych, historii, którzy stworzyli zespół znakomitych fachowców⁸⁷. Pracownicy GK przeprowadzili w tym czasie ponad 12 tys. śledztw i udzielili niezbędnej pomocy prawnej organom wymiaru sprawiedliwości, m.in. w Niemczech, Kanadzie, Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Austrii i Australii. To wyniki tych badań były podstawą do wszczęcia postępowań karnych przez prokuratorów komisji, które miały charakter wyjaśniający, a na ich podstawie sądy i prokuratorzy niemieccy prowadzili śledztwa. Sądy karały prawomocnymi wyrokami zbrodniarzy nazistowskich w Niemczech, aczkolwiek nie w każdym przypadku były one wykonywane⁸⁸.

Dnia 22 kwietnia 1964 roku Sejm uchwalił ustawę o przerwaniu biegu przedawnienia ścigania zbrodni hitlerowskich w Polsce. Mogło do tego dojść m.in. dzięki zabiegom i aktywności Głównej Komisji. Polska stała się 26 listopada 1968 roku inicjatorem uchwalenia Konwencji Organizacji Narodów Zjednoczonych o niestosowaniu zapisów o przedawnianiu zbrodni wojennych i zbrodni dokonanych przeciw ludzkości, których sprawcami były hitlerowskie Niemcy⁸⁹.

W 1964 roku komisja rozpoczęła porządkowanie i systematyzowanie akt, pobieżnie zapoznała się z materiałami wytworzonymi przez kancelarie hitlerowskie, z materiałami znajdującymi się w archiwach państwowych, szczególnie w Warszawie, Gdańsku i Lublinie⁹⁰.

Dopiero w 1965 roku, w wyniku uchwały sekretariatu KC PZPR przy wsparciu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Sprawie-

⁸⁶ C. Pilichowski, *Problematyka badania zbrodni...*, s. 10.

⁸⁷ Ten zespół fachowców publikował przekrojowe prace monograficzne będące podsumowaniem badań Głównej Komisji w określonych dziedzinach. Efektem ich pracy są m.in.: *Ekspertyzy i orzeczenia...*; *Miejsca Pamięci Narodowej*, oprac. P. Mnichowski, Warszawa 1983; *Rejestr miejsc i faktów zbrodni popełnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1985.

⁸⁸ *Sprawa nieprzedawniania zbrodni hitlerowskich, ścigania i karania ich sprawców, Kwestia rozwiązania NPD*, [w:] *Materiały z plenarnego posiedzenia Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 23 kwietnia 1968 roku*, Warszawa 1968, s. 135–148; *Informator. Główna Komisja...*, s. 10–11. Informacje na ten temat znajdują się także na stronie internetowej IPN: www.ipn.gov.pl, [dostęp: 21 III 2006].

⁸⁹ *Informator. Główna Komisja...*, s. 11; C. Pilichowski, *Problematyka badania zbrodni...*, s. 16.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 33–34.

dliwości, w pełni ruszyły prace Głównej i Okręgowych Komisji. Wznowiono i rozszerzono prace komisji w zakresie prowadzenia śledztw przeciwko Niemcom dopuszczającym się zbrodni, a także badania i dokumentowania faktów dotyczących systemu faszystowskiego i mechanizmu zbrodni ludobójstwa dokonywanego przez Niemców⁹¹.

W Głównej Komisji opracowano opinie i ekspertyzy dotyczące problematyki ludobójstwa niemieckiego, a w szczególności zbrodni popełnionych w Polsce i przeciw narodowi polskiemu⁹². W 1968 roku GK zbadała i opracowała najistotniejsze zagadnienia, m.in. plan zagłady narodu polskiego oraz wielkość strat i szkód wojennych Polski⁹³, niemieckie obozy koncentracyjne i ośrodki zagłady, eksterminacja obywateli polskich pochodzenia żydowskiego.

W październiku i listopadzie 1965 roku w ramach GK powołane zostały zespoły tematyczne⁹⁴:

- zespół ds. zbrodni SS, Gestapo i innych formacji policyjnych, któremu przewodniczył prof. Mieczysław Siewierski,
- zespół ds. zbrodni Wehrmachtu, Waffen SS oraz obozów jeńческих, z szefem Wojskowego Instytutu Historycznego gen. Bronisławem Bednarzem na czele,
- zespół ds. hitlerowskich obozów zagłady, koncentracyjnych, pracy przymusowej i innych, której przewodniczącym był doc. dr Teodor Musiał,
- zespół ds. hitlerowskiej okupacji administracyjnej – na jej czele stał prof. dr Karol Pospieszalski,
- zespół ds. hitlerowskiego sądownictwa i prawodawstwa z przewodniczącym prof. dr. Mieczysławem Szererem, sędzią Sądu Najwyższego,
- zespół ds. hitlerowskiej polityki w zakresie niszczenia ekonomii polskiej, pod przewodnictwem prof. dr. Janusza Dereświczca,

⁹¹ *Ibidem*, s. 13.

⁹² C. Pilichowski, *Stan i potrzeby badań nad problemem zbrodni niemieckich w aspekcie zadań Głównej Komisji i Okręgowych Komisji BZHwP*, [w:] *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27–28 kwietnia 1970 roku*, t. I, Warszawa 1973, s. 25–112.

⁹³ O stratach i szkodach wojennych w: C. Pilichowski, *Straty wojenne Polski. Problem odpowiedzialności za zbrodnie hitlerowskie*, Warszawa 1972.

⁹⁴ *Referat sprawozdawczy Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce za rok 1965 i założenia planu na 1966 roku*, [w:] *Sprawozdanie z zebrania plenarnego Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, dnia 5 lutego 1966 roku*, Warszawa 1966, s. 51.

- zespół ds. hitlerowskiej polityki w zakresie niszczenia nauki, kultury, sztuki i polskiej oświaty, za prace którego odpowiadał doc. Stefan Matuszewski.

W skład zespołów tematycznych weszli członkowie GK, ale również przedstawiciele komisji okręgowych i specjaliści przydzieleni do odpowiednich zespołów. W tym miejscu również określono szczegółowy zakres problematyki poszczególnych zespołów⁹⁵.

Na przełomie lat 1966–1967 Prezydium GK składało się z 14 członków, plenum⁹⁶ natomiast tworzyło 109 osób. W skład plenum wchodziło: 60 prawników, 21 historyków, 10 dziennikarzy, literatów i publicystów, 3 lekarzy, 2 archiwistów oraz 12 działaczy społecznych i politycznych⁹⁷.

W 1966 roku pracowało 9 zespołów tematycznych, w których działało 216 osób⁹⁸, natomiast w pierwszej połowie 1968 roku było ich już 12 (zbrodni hitlerowskich⁹⁹ formacji politycznych, zbrodni Wehrmachtu, zbrodni w więzieniach i obozach hitlerowskich, pracy niewolniczej i zbrodni na robotnikach przymusowych i jeńcach wojennych, zbrodni prawników hitlerowskich, zbrodni administracji hitlerowskiej, zbrodniczej polityki eksterminacji inteligencji i niszczenia kultury polskiej, hitlerowskiej polityki w zakresie niszczenia ekonomiki polskiej, pacyfikacji wsi, hitlerowskiej eksterminacji dzieci i młodzieży, zbrodni hitlerowskich w ostatnim okresie II wojny światowej, archiwalnych)¹⁰⁰, a liczba członków zespołów wyniosła 263 osoby¹⁰¹. W Prezydium Głównej Komisji działało 14, a w Plenum 130 członków¹⁰².

W drugiej połowie 1966 roku zorganizowany został Wydział Badawczo-Dokumentacyjny, który prowadził prace: rejestracyjne, bibliograficzne, ewidencji badań, nad odtworzeniem struktury i obsady

⁹⁵ *Ibidem*, s. 51–55.

⁹⁶ Plenum to zebranie ogółu członków Głównej Komisji.

⁹⁷ *Referat sprawozdawczy z działalności w 1966 roku Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce oraz zadania programowe na 1967 roku*, [w:] *Sprawozdanie z zebrania plenarnego Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, dnia 16 marca 1967 roku*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 64.

⁹⁸ Więcej informacji nt. obsady personalnej z podaniem dokładnych danych liczbowych znajduje się w: *Referat sprawozdawczy z działalności w 1966 roku...*, s. 64–66.

⁹⁹ Przy wykorzystaniu oryginalnej nomenklatury, odnoszącej się do ówczesnej historiografii.

¹⁰⁰ *Plenum i prezydium oraz zespoły tematyczne Głównej Komisji*, [w:] *Materiały z plenarnego posiedzenia Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 23 kwietnia 1968 roku*, Warszawa 1968, s. 67–68.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*, s. 66–67.

personalnej, dokumentacyjnej, badawczej, wydawniczej, propagandowo-politycznej, organizacyjnej i informacyjno-usługowej¹⁰³.

Do końca 1977 roku przez Główną i Okręgowe Komisje zostało sporządzonych 105 000 protokołów zeznań świadków. Ogółem począwszy od 1965 roku przeprowadzono 11 000 śledztw, z których zakończono 9300. Poza tym przeprowadzono 5900 postępowań wyjaśniających¹⁰⁴.

Do 31 grudnia 1977 roku w Głównych i Okręgowych Komisjach pozostało do załatwienia 978 spraw. Najwięcej śledztw prowadziła Okręgowa Komisja w Łodzi. Liczba ta sięgnęła aż 456, co wówczas stanowiło 37% ogólnej liczby spraw prowadzonych przez wszystkie komisje okręgowe¹⁰⁵.

Wówczas archiwum GK było jednym z najpoważniejszych specjalistycznych zbiorów w Polsce. Obejmowało 1160 metrów bieżących akt, składało się z 515 zespołów dokumentów, 1500 mikrofilmów, 57 000 fotografii, 20 filmów, 60 nagrań dźwiękowych, 8000 tytułów książek, czasopism i dzienników. Poza tym komisja dysponowała 200 000 kart osobowych, które odnosiły się do 900 000 nazwisk, 550 000 kart tematycznych informujących o zawartości akt w archiwach w Polsce oraz 175 000 tzw. ankiet o faktach i miejscach zbrodni Niemców¹⁰⁶.

Główna Komisja przekazała w ciągu całego roku 1977, głównie do RFN, materiały dowodowe dotyczące 207 spraw, które uzasadniały wszczęcie nowego postępowania karnego i materiały do 90 innych spraw śledczych, które miały na celu wykorzystanie ich w ramach już trwających śledztw. Ogólna liczba wysłanych do RFN protokołów, zeznań świadków, a także dokumentów wyniosła w tym roku 6700¹⁰⁷.

W latach 1965–1979 Główna Komisja przekazała do zagranicznych organów wymiaru sprawiedliwości – w przeważającej mierze były to centrale ścigania prokuratury i sądu RFN – 31 215 protokołów, które zawierały zeznania świadków, 26 107 kopii i 120 000 klatek z mikro-

¹⁰³ Dokładne informacje nt. pracy i zakresu problematycznego Wydziału Badawczo-Dokumentacyjnego znajdziemy w: *Referat sprawozdawczy z działalności w 1966 roku...*, s. 78.

¹⁰⁴ *O działalności i zadaniach Głównej Komisji BZHWP*, [w:] *Sesja Plenum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, 15 czerwca 1977 roku*, Warszawa 1978, s. 20.

¹⁰⁵ *Sesja Plenarna Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, dnia 4 lipca 1978 roku*, Warszawa 1979, s. 18.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 24.

¹⁰⁷ Referat wygłoszony przez prof. C. Pilichowskiego, dyrektora Głównej Komisji na sesji plenarnej w: *Sesja Plenarna Głównej Komisji...*, s. 16–23.

filmowanymi dokumentami dotyczącymi zbrodni niemieckich i ich sprawców¹⁰⁸.

W przeciągu lat 1945–1979 GK w Polsce wysłała na procesy prowadzone w RFN 604 świadków, do Austrii 51, a do Holandii 9. Poza tym zorganizowała w Polsce 25 wizji lokalnych i sesji zagranicznych sądów przysięgłych. Udzielili także pomocy prawnej 813 przebywającym w Polsce prokuratorom, sędziom i adwokatom, głównie z RFN, Austrii, Holandii i Berlina Zachodniego¹⁰⁹.

W latach 1964–1979 w GK prowadzone były badania nad hitlerowską przeszłością określonych grup osób, które działały na terenie RFN, a także w innych krajach. W ich rezultacie wskazano kilka sylwetek, dołączając do nich odpowiednie zbiory archiwalne dotyczące zbrodniczej i nazistowskiej przeszłości: przywódców organizacji ziomkostw¹¹⁰, pracowników naukowych, którzy zajmowali się tzw. problematyką badania Wschodu¹¹¹, byłych funkcjonariuszy aparatu przesiedleńczego¹¹², byłych wysokich funkcjonariuszy aparatu policyjnego i Einsatzgruppen¹¹³ oraz pracujących w zachodnioniemieckim wymiarze sprawiedliwości prawników niemieckich. Podjęto także prace nad odtworzeniem obsad personalnych wyższego aparatu hitlerowskiego i okupacyjnego, administracji obozów koncentracyjnych i więzień. Z tego zakresu opracowano: struktury centralnych władz III Rzeszy¹¹⁴, administracji na terenach ziem polskich włączonych do III Rzeszy¹¹⁵, urzędów, dystryktów i starostw Generalnego Gubernatorstwa¹¹⁶, centralnych władz SS i policji oraz komendantur policji i służby bezpieczeństwa GG¹¹⁷.

W Głównej Komisji działał także Wydział Wydawniczy, który zajmował się wydawaniem książek. Współpracowano w tym zakresie

¹⁰⁸ S. Kania, *Zbrodnie hitlerowskie w Polsce*, Warszawa 1983, s. 20.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ R. Fuks, *Przywódcy ziomkostw w NRF. Hitlerowska i zbrodnicza przeszłość*, Warszawa 1973.

¹¹¹ R. Fuks, *Przedstawiciele „Ostforschung” w Niemieckiej Republice Federalnej*, Warszawa 1973.

¹¹² W. Szulc, *Hitlerowski aparat wysiedleńcy w Polsce. Sylwetki głównych jego „działaczy”*, Warszawa 1973.

¹¹³ Einsatzgruppen – oddziały eksterminacyjne Służby Bezpieczeństwa SS.

¹¹⁴ Więcej w: *Struktura centralnych władz III Rzeszy*, Warszawa 1970.

¹¹⁵ Szerzej w: *Struktura administracji na terenach ziem polskich włączonych do III Rzeszy*, Warszawa 1970.

¹¹⁶ Obszernie w: *Struktura organizacyjna urzędów dystryktu i starostw w Generalnej Guberni*, Warszawa 1970.

¹¹⁷ Problematyka policji i służb bezpieczeństwa poruszona została w: *Struktura centralnych władz SS i policji oraz komendantur policji i służby bezpieczeństwa Generalnej Guberni*, Warszawa 1969.

z takimi wydawnictwami, jak: Wydawnictwo Prawnicze, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Wydawnictwo Śląskie, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Ossolineum i Wydawnictwo Sport i Turystyka¹¹⁸.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych GK kontynuowała dochodzenia w sprawach: zbrodni w byłym Dystrykcie Radomskim, zbrodni z okresu powstania warszawskiego w 1944 roku, zbrodni w Działdowie, zbrodni w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen, likwidacji osób umyślowo chorych w zakładach psychiatrycznych na terenie całego kraju¹¹⁹ oraz obozów hitlerowskich na ziemiach polskich¹²⁰.

Dzięki pracy badawczej i śledczej Głównej i Okręgowych Komisji w latach 1965–1989 przeprowadzono w sumie około 10 000 śledztw. Tysiące egzemplarzy protokołów z przesłuchań świadków oraz dowodów przekazano do niemieckiej centrali w Ludwigsburgu. To m.in. przy pomocy tych materiałów skazano w latach 1965–1987 na obszarach samej RFN przez tamtejsze sądy 453 osoby¹²¹.

Sejm na mocy ustawy z 6 kwietnia 1984 roku, uznając za celowe wprowadzenie zmian w umocowaniu prawnym komisji, nadał jej status Instytutu Pamięci Narodowej i zmienił nazwę na: Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej¹²². Ta zmiana nadawała komisji, mimo wcześniejszego wygaśnięcia możliwości ścigania przestępstw, podstawę do dalszej działalności naukowo-badawczej, śledczej i dokumentacyjnej.

Istotnym momentem dla istnienia komisji były przemiany, jakie dokonały się w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej na przełomie lat 1989–1990. Umożliwiły one rozszerzenie działań o ściganie zbrodni stalinowskich¹²³ oraz krajowego aparatu represji¹²⁴. Faktem jest, że

¹¹⁸ *Badanie i ściganie...*, s. 86.

¹¹⁹ *Ibidem*, s. 29.

¹²⁰ S. Datner, *Obozy jenieckie Wehrmachtu na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1967; J. Gumkowski, *Obozy koncentracyjne i obozy zagłady na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1967; K. Leszczyński, *Obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Warszawa 1967.

¹²¹ *Informator. Główna Komisja...*, s. 11.

¹²² Nadanie Głównej Komisji statutu Instytutu Pamięci Narodowej i jednoczesną zmianę nazwy zapisano w Ustawie z dnia 6 kwietnia 1984 roku o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich – Instytucie Pamięci Narodowej (Dz. U. Nr 21 z 1984 roku, poz. 98), która weszła w życie 1 lipca 1984 roku.

¹²³ Zapis o ściganiu zbrodni stalinowskich pojawił się tu po raz pierwszy. Zbrodnie stalinowskie, zgodnie z tą ustawą, zrównane zostały ze zbrodniami wojennymi i zbrodniami przeciwko ludzkości.

badania nad zbrodniami określonymi jako stalinowskie zostały zapoczątkowane już w 1989 roku¹²⁵.

Polityczną i propagandową rolę Głównej Komisji zniósł Sejm III RP, przyjmując nowelę do ustawy z 6 kwietnia 1984 roku, która zmieniła jej działanie. Odstąpiła od swego politycznego i propagandowego charakteru, ograniczając kompetencje do działalności *stricte* śledczej, naukowo-badawczej i archiwalnej. Nadano jej także uprawnienia znacznie wykraczające poza badanie zbrodni hitlerowskich, przenosząc kompetencje także na zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości¹²⁶.

Dokonano zatem zmian legislacyjnych i statutowych w ten sposób, że rozszerzono zakres działalności komisji o zbrodnie dokonane w latach 1939–1945 przez funkcjonariuszy hitlerowskich i stalinowskich na obywatelach polskich – mieszkańcach Kresów Wschodnich. Ustawę z 1984 roku znowelizowano 4 kwietnia 1991 roku o powyższy zapis, a nazwę zmieniono na: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej¹²⁷.

Główna Komisja a przemiany społeczno-polityczne

Jednak zanim to nastąpiło, komisja przeprowadziła 1448 postępowań wyjaśniających, a także rozpoczęła gromadzenie dokumentów w postaci akt śledczych i sądowych. Zdecydowano się także na przyjmowanie oświadczeń od obywateli. Ustalono, jaka zgromadzona dokumentacja może być podstawą do podejrzenia, że funkcjonariusze NKWD¹²⁸, Smierszu¹²⁹, żołnierze Armii Czerwonej, członkowie OUN-UPA¹³⁰, jak również funkcjonariusze UB¹³¹, Informacji Wojskowej czy

¹²⁴ Chodzi tu o szeroko pojęty aparat bezpieczeństwa PRL, a zwłaszcza instytucje represji, jak: Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, Milicję Obywatelską i Urząd Bezpieczeństwa.

¹²⁵ R. Juskiewicz, *Przedmowa*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej” 1991, t. XXXIII, s. 13; M. Motas, *Główna Komisja...*, s. 7.

¹²⁶ S. Kaniewski, *Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej. Kierunki i perspektywy działań*, „Studia Iuridica” 1998, t. XXXV, s. 162.

¹²⁷ Dodanie zapisu o ściganiu zbrodni stalinowskich oraz zmiana nazwy komisji znajduje się w ustawie z 4 kwietnia 1991 roku (Dz. U. 1991, nr 45, poz. 195).

¹²⁸ NKWD – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRS.

¹²⁹ Smiersz – Główny Zarząd Kontrwywiadu Wojskowego ZSRS służący do wykrywania i likwidowania szpiegów.

¹³⁰ OUN-UPA – Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów-Ukraińska Powstańcza Armia.

¹³¹ UB – Urząd Bezpieczeństwa.

sędziowie, prokuratorzy i funkcjonariusze straży więziennej dopuścili się licznych zbrodni na obywatelach polskich¹³². W wyniku podjętych działań możliwe stało się wszczęcie 228 śledztw. Prowadziło je 58 prokuratorów i sędziów w Głównej i Okręgowych Komisjach¹³³.

Jednak w latach dziewięćdziesiątych komisja nie zajmowała się tylko zbrodniami stalinowskimi. W 1996 roku mianowicie zakończono 21 śledztw, które dotyczyły zbrodni niemieckich, a w roku następnym – już 44 śledztwa¹³⁴.

Oszacowano ogólną liczbę stalinowskiego terroru na: 2,5 tys. ludzi skazanych na śmierć, większość z tej liczby została stracona, ok. 10 tys. zabitych bez wyroków sądowych, 150 tys. więźniów politycznych, 50 tys. żołnierzy AK wywiezionych w głąb Związku Sowieckiego i podobna liczba wywieziona na roboty przymusowe. Same sądy wojskowe wydały w PRL ok. 6 tys. wyroków śmierci, z których to połowa została wykonana¹³⁵.

Główna Komisja przy ściganiu zbrodni wojennych współpracowała z Centralą Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu. To właśnie m.in. tam GK przekazywała materiały dowodowe, które wskazywały na to, że hitlerowcy dopuszczali się licznych zbrodni. Polska komisja na zlecenie prokuratury w Kolonii poszukiwała dowodów zbrodniczej działalności Aloisa Brunnera w Referacie Żydowskim RSHA¹³⁶, który był odpowiedzialny m.in. za wysłanie do KL Auschwitz 100 000 Żydów z Europy Środkowo-Wschodniej¹³⁷. Komisja gromadziła również materiały w sprawie zbrodni Hansa Krügera, funkcjonariusza Gestapo¹³⁸. Poza tym GK współpracowała także z departamentami sprawiedliwości Stanów Zjednoczonych i Kanady.

¹³² Więcej w: *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, pod red. G. Motyki, D. Libionki, Warszawa 2002; *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953–1954*, oprac. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2004; G. Jakubowski, *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002; P. Kłodoczny, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstw przeciwko państwu*, Warszawa 2002; A. Strzembosz, M. Stanowska, *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005; *System represji stalinowskich w Polsce 1944–1956. Represje w Marynarce Wojennej*, pod red. I. Hałaigny, Warszawa 2003; „Zwyczajny” resort. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956*, pod red. T. Łabuszewski, K. Krajewski, Warszawa 2005.

¹³³ K. Brzeziński, *Do ostatniego zbrodniarza*, „Głos Wielkopolski” 25 II 1998, nr 47.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 6.

¹³⁵ B. Wasztyl, *Spokojny sen katów*, „Dziennik Polski” 26 XI 1999.

¹³⁶ RSHA (Reichssicherheitshauptamt) – Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy.

¹³⁷ G. Freihofner, *List gończy po 62. latach*, „Wiener Zeitung” 20 VII 2007.

¹³⁸ T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1967, nr 61, s. 3–58.

Na naradzie dyrekcji Głównej Komisji w marcu 1990 roku z komisjami okręgowymi ustalono uprawnienia do badań na obszarach poszczególnych oddziałowych komisji w prowadzeniu badań w kontekście zbrodni stalinowskich dotyczących Kresów Wschodnich. Upoważniono GK do ścigania zbrodni stalinowskich w pięciu głównych kompleksach:

1. Sprawa tragedii 1,2–1,5 mln Polaków z Kresów Wschodnich, którzy zostali zmuszeni do wysiedleń dokonywanych przez funkcjonariuszy NKWD i deportacji po 17 września 1939 roku do 22 czerwca 1941 roku. Materiał, jaki na ten temat udało się zebrać, miał głównie charakter historyczny, dokumentujący losy Polaków zsyłanych na Syberię, Ural i do Kazachstanu¹³⁹.
2. Zbrodnie dokonane na dziesiątkach tysięcy Polaków, którzy byli więzieni po agresji Armii Czerwonej 17 września 1939 roku na obszarze województw lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego, brzeskiego, nowogrodzieńskiego, wileńskiego i poleskiego, a także w czasie dokonywania ewakuacji więźniów na tych obszarach¹⁴⁰.
3. Deportacje w głąb Związku Sowieckiego przeszło 60 tys. oficerów i żołnierzy m.in. Armii Krajowej, ale także innych polskich formacji o charakterze niepodległościowym po wkroczeniu Armii Czerwonej do Polski¹⁴¹.
4. Najliczniejsze zbrodnie zostały popełnione przez funkcjonariuszy rodzimego aparatu bezpieczeństwa¹⁴². W drodze dochodzeń ustalono, że dopuszczali się morderstw więźniów, torturowania, bicia drewnianymi pałkami, gumowymi pejcami. W ten sposób najczęściej wymuszano w karcercach, zmuszano do wie-

¹³⁹ K. Brzezicki, *Do ostatniego...*, s. 6; *System miejsc uwięzienia w ZSRR w latach 1929–1960*, [w:] *Łagry. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1998.

¹⁴⁰ J. Siedlecki, *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1986*, Gdańsk 1990; E. Wróbel, J. Wróbel, *Rozproszeni po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Chicago 1992.

¹⁴¹ *Informator. Główna Komisja...*, s. 13–14.

¹⁴² Reporterskie śledztwo na ten temat przeprowadził Tadeusz Płużański, który rezultaty opublikował w: T.M. Płużański, *Bestie. Mordercy Polaków. Reporterskie śledztwo o ludziach, którzy w czasach komunizmu mordowali polskich patriotów, za co nigdy nie zostali ukarani*, Warszawa 2014; *idem*, *Bestie 2. Reporterskie śledztwo o zbrodniach Niemców i Sowietów na Polakach oraz grubej kresce dla oprawców w III RP*, Warszawa 2013; *idem*, *Lista oprawców*, Warszawa 2014.

logodzinne stania w ciasnej i wilgotnej celi. Dopuszczano się jeszcze wielu innych równie perfidnych przestępstw¹⁴³.

5. Ostatni kompleks zbrodni stalinowskich stanowiły deportacje m.in. Ślązaków i Pomorzan do ZSRS także po 1945 roku, jak również obozy dla Niemców i Ukraińców na obszarze Polski.

W latach dziewięćdziesiątych GK prowadziła śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych na obywatelach polskich przez nacjonalistów ukraińskich i Ukraińców kolaborujących z Niemcami¹⁴⁴.

W latach 1945–1996 komisja przeprowadziła w odniesieniu do zbrodni niemieckich ponad 12 300 śledztw. W latach 1965–1984 podczas czynności śledczych organy terenowe (Komisje Okręgowe i ich delegatury) przesłuchały 138 841 świadków¹⁴⁵.

Podczas działań śledczych GK tylko w latach 1991–1996 wszczęto ponad 800 śledztw o zbrodnie stalinowskie, a w momencie likwidacji komisji – 1100¹⁴⁶. Z tej liczby udało się zakończyć 440. W odniesieniu do 177 sprawców wystąpiono z wnioskami o przedstawienie im zarzutów i skierowanie oskarżeń do sądów¹⁴⁷. Za pośrednictwem prokuratury powszechnej udało się postawić zarzuty 254 sprawcom, z których skazano prawomocnymi wyrokami zaledwie 30 oskarżonych¹⁴⁸.

Ustawą z dnia 18 grudnia 1998 roku powołany został Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, a z dniem 1 września 1999 roku przestała istnieć Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu¹⁴⁹. Jej li-

¹⁴³ D. Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948–1956*, Warszawa 2000; K. Moczarski, *Zapiski*, Warszawa 1990; *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce*, pod red. W. Kuleszy, A. Rzeplińskiego, Warszawa 2001; *Wojna domowa czy okupacja*, pod red. A. Ajnenkiela, Warszawa 1998.

¹⁴⁴ W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*, Toruń 2003; A. Korman, *Ludobójstwo UPA na ludności polskiej. Dokumentacja fotograficzna*, Wrocław 2003; H. Komański, S. Siekierka, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946*, Wrocław 2004; E. Prus, *Stepan Bandera (1909–1959). Symbol zbrodni i okrucieństwa*, Wrocław 2004; R. Torzewski, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; J. Turowski, W. Siemaszko, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Warszawa 1990.

¹⁴⁵ *Informator. Główna Komisja...*, s. 16.

¹⁴⁶ B. Wasztyl, *Spokojny sen...*

¹⁴⁷ *Informator. Główna Komisja...*

¹⁴⁸ B. Wasztyl, *Spokojny sen...*

¹⁴⁹ Pełna wersja ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej (Dz. U. 1998, nr 155, poz. 1016) zamieszczona jest na stronie internetowej IPN: <http://www.ipn.gov.pl>; a w całości ustawie został poświęcony „Weteran. Kwartalnik kulturalno-historyczny związków weteranów Powstania Narodowego 1944–1956” 2000, nr 1–4.

kwidatorem, który realizował ten zapis, był Antoni Galiński, dotychczasowy dyrektor Okręgowej Komisji w Łodzi. W kraju działało łącznie szesnastu likwidatorów¹⁵⁰.

Sejm RP uchwalił ustawę o utworzeniu instytutu, którego jednym z zasadniczych celów miało być udostępnianie akt aparatu represji PRL. Główne przesłanie ustawy sprowadzało się do stwierdzenia, że żadne bezprawne działania przeciwko obywatelom polskim nie mają być ani chronione, ani objęte zapomnieniem. Miał je realizować właśnie IPN, który pełnił trzy zasadnicze funkcje: prokuratorską w zakresie ścigania zbrodni niemieckich, komunistycznych¹⁵¹ i innych przestępstw przeciwko ludzkości, archiwum udostępniającego pokrzywdzonym wiedzę zgromadzoną przez aparat represji do badań naukowych oraz funkcję edukacyjno-badawczą.

Pion śledczy IPN, czyli Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu powołana został w lipcu 2000 roku. Jej działalność stanowi kontynuację Głównej Komisji powstałej w 1945 roku¹⁵².

Summary

Chief Commission for the Investigation of Crimes against the Polish Nation (1945–1999)

After the war, the Polish nation consistently demanded the punishment of war criminals and did great efforts to register and document these crimes. This applied to German criminals, because nobody then thought of the prosecution of the Soviet crimes, mainly for political reasons. The facts of these crimes were documented throughout the entire war by the Polish government in London and its Delegation in the country. On 9th January 1940, the instruction No. 2 was issued. The instruction informed about the creation of the commission responsible for recording the facts and collecting documents concerning the events in Poland.

The *United Nations War Crimes Commission* (UNWCC) was founded in the autumn of 1943 in London. Its task was to get acquainted with issues related to research into the crime by gathering evidence and facts and to develop rules to punish war criminals. On

¹⁵⁰ A. Adamski, *Bez Instytutu i bez pamięci*, „Gazeta Codzienna Nowiny” 18 II 2000.

¹⁵¹ O tym także w: J. Parandowska, *Instytut Pamięci Ułomnej*, „Polityka” 1998, nr 40; A. Gargas, *Pierwsze kroki IPN*, „Gazeta Polska” 11 VIII 1999.

¹⁵² J. Ordyński, *Przycinanie Instytutu*, „Rzeczpospolita” 05 II 2002.

1st November 1943, the Office of War Crimes in London began its work. It was a place where the accumulated documents were examined and new documentation was being collected constantly, primarily for the needs of the UNWCC. It was also the institution where the international lists of war criminals were prepared.

By decree of the Presidium of National Council of 10th November 1945, the Main Commission for the Investigation of German Crimes in Poland was created. Its task was to collect documentation to enable condemnation of criminals for the crimes committed in the years of World War II. The General and the Regional Commissions for the Investigation of German Crimes were also established.

The documentation accumulated in 1945–1946 by the Commission was being handed over mainly to the International Military Tribunal in Nuernberg. In 1946, a foreign branch of the commission by the Allied Control Council for Germany was created and named the Polish Military Mission Investigation of German Crimes. Soon after the formation of the German Democratic Republic, the so far functioning commission in Poland was converted into the Chief Commission for the Investigation of Nazi Crimes in Poland, pursuant to the contemporary requirements of political correctness, on 22nd December 1949.

The Parliament, under the Act of 6th April 1984, after having considered it expedient to amend the legal empowerment of the commission, gave it the status of the Institute of National Remembrance. An important moment for the existence of the commission were the changes that had taken place in Poland and Central and Eastern Europe in 1989–1990. These changes enabled an extension of measures to prosecute the crimes of Stalinism and domestic repression apparatus. The political and propaganda role of the Chief Commission was abolished by the Parliament of the Third Republic, introducing a novelisation to the Act of 6th April 1984, which changed its operation. It had lost its political and propaganda character, limiting its competence to activities strictly of investigative, scientific research and archival character.

The Act of the 1984 was amended, and the name of the Commission was changed into the Polish Nation Chief Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation – the Institute of National Remembrance. The Chief Commission had collaborated with the Head *Office* of National Socialist Crimes Prosecution in *Ludwigsburg* in the prosecution of the war crimes. Under the Act of 18th December 1998, the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes Against the Polish Nation was established. From 1st September

1999, the Main Commission for the Investigation of Crimes Against the Polish Nation ceased to exist.

The Parliament of the Republic adopted a law to establish the Institute, which main objectives were to make accessible the documents of the repression apparatus of PRL (Polish People's Republic). The activities of the Main Commission after the war may be assessed critically, however, the political conditions in which this institution was operating must be taken into consideration.